

(BIBLIOGRAPHIA ARMENIACA)

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԸՍՏ ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒԱՅ

ԱՅՆ Է

ՅԱՆԿ ԱՄԵՆԱՅՆ ՄԱՏԵՆԻՑ ԵՒ ՅՕԴՈՒԱՄՈՑ
ՈՐՔ ԺԱՌԵՆ ՅՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒՄ ԶՀԱՅՈՑ ԵՒ ԶՀԱՅԿԱԿԱՆԱՑ
Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ԱՆՏԻ ՄԻՆԶԵԻ ԳԵԼՍ 1900 ԱՄԻՆ

ՄԵՐ ԹԱՌԱԶԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆ

Այս խորագիրս կը համարեմք որ ինքնին կը շահագրգռէ մեր ազգային եւ ամեն հայերէնագէտ բանասէրները : Արագ կ'ըմբռնեն այսպիսի աշխատութեան մը կարեւորութիւնն եւ օգտակարութիւնն ամեն նոքա որ ազգային որ եւ է ուսումնասիրութեամբ կը զբաղին : Քանզի ուրիշ բան չէ Մատենախօսութեան մը պաշտօնը, բայց գիտնոց զգիտունս ծանօթացունել եւ ի հաղորդակցութեան ղենել գիրենք իրենց համարուեստից եւ անոնց գործոց հետ, որով եւ կարելի կ'ըլլայ թէ իրենց գիտութիւնը ճոխացունել եւ թէ իրենց գաղափարները ընդարձակել, երբ որ եւ է նիւթոյ մը վրայ ուղեման աշխատել :

Բանասիրական որ եւ է տեսակ դրական եւ ստոյգ աշխատութեանց առաջին կարեւոր պայմանն՝ հմտութիւնն է, եւ ըստ կարելւոյն՝ ընդարձակ : Անշուշտ է որ զայս հմտութիւնն մեր ազգային ընդկ մատենագրութենէն պարտիմք նախ քաղել, բայց ոչ նուազ ձեռնտու կ'ըլլայ նաեւ արտաքինն, որքաց ի մեր հմտութիւնը առատացունելէ, նաեւ զայս անժխտելի օգտակարութիւնն ունի, որ տեսութեանց նորութիւն եւ զանազանութիւն կը հայթայթէ : Ամբաւ են ի նոսա տրուած տեղեկութիւնք նոյն իսկ մեր ազգին ներքին կեանքին եւ ազգային գրեթէ ամենազգի խնդրոց վրայ : Լոկ պատմականաց եւ աշխարհագրականաց, եթէ հին եւ թէ նոր, ամբարանոց է անսպառելի, եւ անոնցմով մեր նոյն իսկ նախկին պատմութեան թերին կը լրանայ : Այդ աղբիւրներէն կ'ելնէ մեր կրօնական անցից առատ նիւթեր, մեր լեզուաբանական խնդրոց շահաւէտ տեսութիւններ եւ հմտութիւններ, անոնցմէ մեր վաճառականա-

կան պատմութեան ճոխ տեղեկութիւններ: անոնցմէ նաեւ մեր գաղթականութեանց վրայ անբաւ ծանօթութիւններ: Իսկ ո՛ւր թողումք նաեւ այդ օտարաց մեր ազգին վրայ ըրած տեսութիւնները եւ դատաստաններ: Թէեւ անթիւ են նաեւ այդ տեսութեանց եւ տեղեկութեանց մէջ սխալներն եւ թերութիւնք, սակայն բանասիրական հետազօտութեանց համար կարեւոր է հմտանալ խառն ամենուն, մասամբ զանոնք ուղղելու համար, մասամբ հաստատելու, եւ մասամբ եւս նորագոյն եւ ուղղագոյն տեսութեանց շրջելու: Վերջապէս, եթէ կեանք մը ռանիմէ իբր ազգ կամ մասնաւոր ժողովուրդ մը՝ հաղորդակից եւ ընկերակից մարդկային ընդհանուր ազգին, զայդ հաղորդակցութիւնն գիտակցաբար եւ գիտնաբար կը ստանամք, եւ գիտակցաբար եւ գիտնաբար միանգամայն կ'ուղղեմք այդ վեբաբերութիւնը, լսելով եւ ուսումնասիրելով ինչ որ օտարք մեր վրայ տեղեկացած են, խորհած, գտած եւ ի գիր առած:

Սակայն ի՞նչպէս իրականացունել եւ հասնիլ այդ հմտութեան. — Ահա գրատունք եւ թանգարանք՝ արդարեւ ամբարանոց են այդ գանձարանին. սակայն երբ մտնէ մէկը այդ տաճարաց միոյն մէջ, որչափ եւ աննշան ըլլայ, շուարեալ կը մնայ այդ մատենից կոյտերուն առջեւ չը գիտնալով որո՞ւմ մերձենալ եւ որո՞յ մէջ գտնել իւր խնդրածը. իսկ ո՛ւր մնաց այդ մտած տեղն երբ ըլլայ Լոնդոնի Բրիտանական Մուսէոնի վեհագոյն ընթերցարանը, եւ իւր առջեւ շարուած տեսնէ միայն տպագրեալ մատենից ցանկը, (որոյ մեծածախ շքեղ տպագրութիւնը վերջին տարիներս հազիւ աւարտեցաւ), որ մօտ հազար հատոր կը ձեւացունեն միածալ մեծ (*), Այդ շուարումը հայ բանասիրութեան համար չէ միայն, այլ ամեն կարգի հետազօտութեանց, Եւրոպացի գիտունք իբր միակ դարման այդ դժուարութենէն ազատելու՝ դիմած են մէն մի մասնաւոր գիտութեանց եւ իրենց ճիւղերուն համար բանալի մը յօրինել, որուն Bibliographie (Մատենախօսութիւն կամ Մատենացանկ) անունը կուտան, եւ է այս ինչ եւ այն խնդրոյն վրայ հրատարակեալ մատենից մասնաւոր ցուցակ: Այս է միակ գործնական միջոց զայդ կրճիմն լուծելու եւ անյաղթելոյն յաղթելու: Թէ իրօք ո՛րքան օգտակար եւ կարեւոր համարուած են այդպիսի աշխատութիւնք, որ մասնաւոր գիտնոց գործ է, բաւական է անոնց մինչեւ ցարգ հրատա-

(*) Նիւթական գաղափար մը առնլոյ համար մատենից բազմութեան, որով այդ առաջին կարգի գրատունք հարստացած են, Պարիզի Ազգային Մատենադարանին ընդհանուր ցանկը յօրինող գլխաւոր պաշտօնեայն կը տեղեկացունէր մեզ ժամանակաւ (1860ին), որ այդ գրատուն մատենից դարակները չափելով, որոց մէջ կանգուն գետեղուած են մատեանք, գտած են որ եթէ կից առ կից մէկ գծի վրայ գրուին, Պարիզէ մինչեւ Վերսայլ կը հասնի երկայնութիւնը, ըսել է իբր 19 քիլոմետր. — եւ գիտնալու է որ քանի մը քիլոմետր գեռ կը պակսի, եթէ բովանդակ աշխարհի մտտեանները ի հաշիւ առնուածք:

բակուածներուն թւոյն հայել: Մեր աչաց առջեւ ունենալով վերոյիշեալ Բրիտանական Մատենադարանին լոկ ընթերցողաց տրամադրութեան ներքեւ դրուած Մատենացանկից ցուցակը (1889 ին տպուած), 900ը կ'անցնի անոնց թիւը, որոց իւրաքանչիւրը տեսակ տեսակ գիտութեանց, արուեստից եւ նիւթոց յարմարեալ են. պատմական, մատենագրական, աստուածաբանական, աշխարհագրական, օրէնսգիտական, լեզուաբանական, կենսագրական, հնախօսական, ճանապարհորդական, բժշկական, զինուորական, գեղարուեստական, աստուածաշնչական, վանական, եւն. եւն. եւ վերջապէս այնքան բազմաթիւ եւ բազմատեսակ դարձած են, որ եւ նոցա մասնաւոր մատենացանկ (Bibliographie des Bibliographies) յօրինել ստիպուած, որոցմէ վերոյիշեալ ցուցակին մէջ ութ հատ նշանակուած կը տեսնուին, յորոց ոմանք երկհատոր են: Այս միայն բաւական չէ. վերջին տարիներս ի Բրիտանի Բելճիոյ կառավարութիւնը ընկերական մարմին մը կազմած է Office International de Bibliographie անուամբ, այդ կարեւոր հրատարակութեանց յատուկ խնամ տանելու:

Մեզ արեւելեայցս համար կանոնաւոր հմտութիւն քաղելու մասին միւս եւս դժուարութիւն մը կայ անդարմանելի գէթ երկար ժամանակեան համար, այն է բոլորովին իսկ զրկեալ ըլլալ՝ թող ըլլայ համեստ, բայց կանոնաւոր հաստիակաց գրատուններէ, որ անշուշտ սովամահ կ'ընէ նոյն իսկ ամենազօրաւոր կազմութիւն ունեցող մտքերը. եւ եթէ կը մնանին սոքա իրենց մասնաւոր ֆանիւքն եւ զոհողութեամբք, միշտ թերակատար կ'ըլլայ այն. եւ մեծաւ մասամբ աղօտ եւ անյատակ. քանզի շատ անգամ տեղեկութիւնք երկրորդական եւ երրորդական աղբիւրներէ ժողվուած կ'ըլլան:

Մատենախօսութեան կարեւորութիւնը համառօտիւս այսու տեսնելով, եւրոպացիք անփոյթ եղած չեն զայն նաեւ Արեւելեան հմտութեանց համար գործածել. բաց յընգհանուր մատենախօսներէն, ինչպէս են Friederici, Hermann, Scherman et Kuhn, եւն. եւն., նաեւ մասնաւոր ազգաց համար աշխատութիւնք կատարուած են. օրինակի համար, Barbier de Bocage, *Bibliographie Annamite* (1867), Cordier, *Bibliotheca Sinica* (1878-'85), 2 vols.; Pagès, *Bibliographie Japonaise*; (1858); Méjof, *Bibliographia Asiatica* (SPg, 1891-'94); Schwab, *Bibliographie de la Perse* (1875), եւն. եւն.: Այս գործունէութեանց մէջ մոռցուած չէ նաեւ Հայն. որոյ մասին նոյն իսկ եւրոպացիք սկիզբն դրած են. իբրեւ առաջին փորձիչը նշանակելի են Pinelo, Watt, Ternaux-Campaens, Zenker, Danz, եւն. եւն. բայց սոցա գործերն չէ յատուկ եւ մասնաւորեալ մատենախօսութիւն մը Հայկական. ասոնք ի կարգի ուրիշ արեւելեան ազգաց մատենից յեռած են նաեւ Հայկականը, յորոց ոմանք բոլորովին մասնական նպատակաւ: Այս գասուն մէջ ճոխագոյն

աշխատութիւն մը նկատելի է մերազնեայ գիտնականին Մ․ Միանսարեանի գործը, որ իւր մեծարդիւն Bibliographia Caucasica et Transcaucasica (1874-1876) մատենին մէջ ընդարձակ բաժին մը տուած է նաեւ Հայկականաց՝ որչափ որ իւր գործոյն խորագիրը կը ներէր։ Իւր Յառաջաբանին մէջ խոստացած է ամբողջացունել այդ մասը երկրորդ հատորով մը, եւ անշուշտ կը վայելէինք յայն՝ եթէ վաղահաս մանր վերջ չդնէր մեր այդ գրեթէ երիտասարդ գիտնականին գործունէութեան։ (1)

Մատենախօսական աշխատութեան ուրեմն, բառին բնիկ առմամբ, Հայկականաց յարմարեալ, առաջին պատիւն վերընծայելի է Հ․ Գարեգին Զարհանալեան, որ ինչպէս քաջածանօթ է մեր բանասիրաց, առաջին եղաւ կատարեալ մատենացանկ մը ընծայել ազգին Հայկական Մասեցեացիութիւն անուամբ, հրատարակեալ ի Վենետիկ, 1883, — որոյ երկրորդ տպագրութիւնն խոստացուած է ճոխագոյն եւ ուղղագոյն ձեւով։ Այդ արդիւնաւոր աշխատութիւնը, հաւատարիմ իւր խորագրին բուն նշանակութեան, ոչ այլ ինչ կը բովանդակէ, բայց զցանկ բովանդակ հայերէն տպագրեալ մատենից, Սակայն այս գործը աւելի տպադրական եւ ժողովրդական, գիտնոց եւ գիտական՝ հետազօտութեանց մասամբ լոկ կը ծառայէ, նոյն իսկ այնու որ զանց կ'ընէ նշանակել ինչ որ մանր բանասիրական ազգային յօգուածներ հրատարակուած են ի պարբերականս։ Զայս մասն թէեւ լրացուցած է մեզ Հ․ Գր․ Գալէմեքարեան իւր Հայ լրագրութեան շահագրգիռ ընտիր փոքրիկ հատորին մէջ, եւ զոր կը շարունակեն ցայժմ Հանդէս Ամսօրեայն եւ Բազմավէպն իրենց թերթերուն կողից վրայ։ — Իսկ կատարելապէս պիտի ամբողջացունէ մեր բնիկ ազգային մատենական հմտութեանց ամբարը այն մեծ եւ մեծաշարք ձեռնարկը, որուն առաջին նախաձեռնողը եղան Վենետիկան Միսիթարեան Հարք, ազգային ձեռագրաց ցանկերը հրատարակելու յորդոր եւ գործադրող ըլլալով, որոց կարգին մէջ իբր գաղափարական տիպար կրնայ նկատուիլ Հ․ Յ․ Տալեանի տաժանական եւ խղճի մտօք կատարուած վիթխարի աշխատութիւնը։

Սակայն, ինչպէս ի գլուխ այս մեր Յառաջաբանին կ'ըսէինք, մեր ազգային հմտութեանց աղբիւրք միայն մեր բնիկ ազգային գրուածները չեն։ Կայ անդին նաեւ օտարալեզու աշխատութեանց անբաւ գանձարան մը, որոց նաեւ բանալւոյն պէտք ունիմք մասնաւոր Մատենացանկով։ Արժան է խոստովանել որ դարձեալ Հանդէս Ամսօրեայն այդ գաղափարին սկսած իսկ է ծառայել, արդի ժամանակիս մէջ հետզհետէ երեւցած հրատարակութիւնները ծանօթացունելով իւր ընթերցողաց, մերթ մասն առ մասն, եւ մերթ տարեկան ցանկով մը, Զայս յիշատակել արժան

(1) Յոյժ ցանկալի էր գիտել թէ իւր պատրաստեալ ծանօթութեանց թղթեանն ինչ եղան եւ ո՞ր կը գտնուին։

կը համարիմք, ոչ թէ միայն աշխատութեան արժանաւոր յարգը տալու, այլ միանգամայն անդրադարձունելու թէ ո՛րքան կարեւոր տեսնուած է այդ նաեւ մեր լուրջ գիտնականաց, որք քայլ մը եւս եւ երկու աւելի յառաջ անցնելով, այդ հրատարակութեանց ոչ լոկ խորագիրը, այլ անոնց նաեւ բովանդակութիւնը կամ կը համառօտեն եւ կամ երբեմն եւս ամբողջ կը թարգմանեն:

• •

Սակայն ասոնք եղած պէտքին մէկ փոքր մասն է որ կը լեցու-
նեն: Առօրեայ գիտական անցից եւ գրութեանց ծանօթութիւնք ան-
շուշտ անմիջական կարեւորքն են. սակայն լուրջ բանասիրութիւնն
նոքօք միայն չկրնար գահանալ, այն որ գիտէ թէ անբաւ հատութեանց
եւ գիտելեաց պաշար մը կայ ծածկեալ ի վաղեմի դարուց հետէ ամբա-
րեալ, որոնց հետ, մանաւանդ բանասիրական այժմեան իսկ խնդիրք,
սերտ կապակցութիւն եւ կախումն ունին, եւ նոցա հետ եւս հարկ է
յստակ եւ կատարելապէս հասնալ: Հնութիւնն, հին կարծիք, հին
տեղեկութիւնք, հին դատաւորանք, որչափ եւ քայքայեալ, որչափ եւ
թերի եւ անկցորդ, թէեւ շատ պարագայից մէջ եւս անհամաձայն, եւ
անպէտ նկատուին արդի տեսութեանց մերձեցունելու, սակայն հատու-
թեանց թանգարանին մէջ ամփոփուելու եւ պահպանուելու են, զի մտ-
սամբ միշտ հիմն են արդի տեսութեանց եւ հատութեանց, եւ մասամբ եւս
քան զամենն արհամարհելին՝ անուղղակի օգուտներ կը մատակարարէ
անակնկալ՝ խորհրդածու մտաց: Որպէս եւ է, ըստ ամենայն տեսու-
թեանց, անհրաժեշտ կարեւոր է, ինչպէս ներկային, նաեւ անցելոյն
համանգամայն ծանօթութիւնը, որ ըսել է, ըստ մեր այժմեան խնդ-
րոյն, անոնց բանալին:

Այդ գոյափարին եւ այդ մասին ընդարձակագոյն եւ լիակատար
ձեւն է ահա, որում ձեռնարկած եղած էինք մեք յերկար ամաց հետէ,
եւ որոյ սկզբնաւորութեան ճաշակը կուգամք ներկայացունել ի Բանա-
ւերիս, ըստ իւր կանխաւ ծանուցման: Մեք այս աշխատութեան ոչ
նախնական խորհրդով ձեռք զարկած էինք. զի աշխատութեան կատա-
րուելէն վերջը առաւել եւս կ'ըմբռնեմք գործոյն յանդգնութիւնը. հա-
մարձակի՛լ այդ բիւրուց բիւրք մասնինց մէջէն, որոց նկարագիրը մա-
սամբ ի վեր անդր տուինք, ամեն լեզուաւ, ամեն ձեւով, այդ անաւոր
չեղջակուտին մէջէն հանել քաղել ինչ որ կայ ի նոսա հայկական. այս-
պիսի խորհուրդ մը եւ ոչ երազել ոք թերեւս համարձակի անգամ, մա-
նաւանդ այն ոճով որով ուզած եմք մեք զայդ Մատենախօսութիւնն յօ-
րինել, որ ոչ լոկ յայտնի խորագրաւ Հայկականաց վերաբերեալ լոկ
գրութիւնները ժողովել եղած է, այլ եւ բոլորովին անյայտ եւ անկար-

ծելի մատենից խորշերէն հանել գուրս ինչ որ յիշատակութիւնք կան մանր կամ մեծ զՀայկականաց։ Այն որ սկիզբն դնել գործոյս առիթ եղաւ, մեր անձնական պէտքն լեցունելն էր, երբ 1875 ին ղէպը զմեզ ղէպ ի Լոնդոն հրաւիրեցին։ Այդ առթէն, բայց աւելի եւս Բրիտանական Մատենադարանին սքանչելի դիւրութիւններէն, զոր այդ հաստատութիւնը լիովին իւր ընթերցողաց կը մատուցանէ՝ օգուտ քաղելով, սկըսանք մեր պարապոյ ժամերուն ինչ որ մեր պէտքին կարեւոր կը թուէր հաւաքել։ Ի նոյն յարատեւելով միշտ երկար տարիներ, եւ ի նոյն խնդրախոսելով եւ եւս՝ երբ բաւական նորութեանց ալ կը հանդիպէինք, հասաւ աշխատութեան արդիւնքը՝ այնպիսի վիճակի մը, որ խորհուրդ ծնաւ ի մեզ՝ զայն ընել օգտակար նաեւ մեր համասեռ եւ համազգի արուեստակցաց։ Ուստի այնուհետեւ սկսանք իբր մասնաւոր գործ եւ պարապումն ի նոյն յարատեւել, ըստ առաւելագոյն կարելոյ զայն ճշխացունելու մտօք, մինչեւ ահա եկաւ հասաւ գործն այնպիսի պայմանի մը, յորում կարող կը տեսնեմք զմեզ զայն ի հրապարակ հանելու արտաքին միջոցներուն վրայ խորհիլ, որ դժբաղդաբար մեր կարողութենէն վեր է։ Բաւական ամօք յառաջ երբ մեր այս աշխատութեան ձեռնարկութիւնը աթիւ մը հաղորդած եղանք մեր գիտնական անձինքներէ ոմանց, մին որ տակաւին ուսումնաստէնչ ուսանող մի էր ի Բեռլին, «Ժամանակիս պահանջն է» կը պատասխանէր։ Եւ միւսն, արդէն ալէզարդ պսակաւոր իւր բազմաթիւ երկասիրութեամբք, — նա ինքն մեր նշանաւոր գիտնականն Ք. Պատկանեան, — կը գրէր այսպէս ի 21 Հոկտ. 1888, իւր կենաց տխուր դռնփակէն վեց ամսով յառաջ. «Լաւ եւ օգտաւէտ գործի ձեռնարկած կ'լինիք, եթէ լիովին ի կատար հասցնէք Ձեր առաջարկութիւնը. առաջին ուրախացող ես պիտի լինիմ, եթէ եւ կասկածիմ որ ինձ համար շատ անյայտ եւ հետաքրքիր յօդուածներ զտնվին. բայց ո՛վ գիտէ, գուցէ եւս գտնվին», — Խրախուսական էին անշուշտ պատասխանիքդ, որք կը հաստատէին գործոյն կարեւորութիւնը. սակայն եթէ մեր ձեռնարկին նպատակն այն լինէր սոսկ որ Ք. Պատկանեանի նման գիտնականաց հմտութեան հետ մրցէինք, եւ այդպիսեաց թերութիւնն լրացունել ըլլար մեր միակ փանքը, անշուշտ շատ տղայական կը լինէր մեր ձեռնարկին, ամենալրացեալ կատարելութեան գիմնու ձգտելով։ Ունեցած չեմք բնաւ զայդ յաւակնութիւնն, եւ կարող չէ որ քան զմեզ հասաւ ըլլալ այդ անհնարութեան, որ գործոյն երկար ժամանակեայ փորձառուն եղած եմք։ Մեր դիտաւորութիւնն եղած է, ոչ մատենախօսախան զարմանալիք մը (curiosité) կատարել, այլ գործնական պէտքի մը հասնիլ. օգնել յընդհանուրս հայկական բանասիրաց հմտութեան եւ կարելոյն չափով գոհացունել զիրենք։ Ուշ դրած եմք նշանաւոր եւ կարեւորագոյն աղբիւրները զանց չընել յիշատակելէ, եւ անկարեւորներն երբ մեր ղէմն կ'ելնէին՝ չարհամարհել։ Ըստ սկզբանց թէ

մարդկային գործոց մէջ նուազ թերին, եւ այն որ ըստ կարեւորոյն հը-
պաղոյն կը մերձենայ իւր նպատակին, կատարեալն նա է, կը համարձ
ձակիմք զայս մեր աշխատութիւնն իբր այնպիսի նկատել ըստ մեր ծա-
նօթութեանց չափոյն : Թէ ո՛րքան ընդունելի կ'ընայ համարուիլ այս
մեր անձին զատաստանն, գուցէ կարող ըլլան վկայել առաջիկայ քանի
մը թուահամարք, զորս երկայնամտած եմք հարեւանցի ժողովել այս
մեր մատենացանկէն : Դոտած եմք, օրինակի աղաղաւ, որ ի Հայոս եւ
ի գաղթականութիւնո շրջող ուղեւորք, որք աւելի կամ նուազ տեղեւ
կութիւն տուած են զազդէս, եւ մեր այս ցանկին մէջ նշանակուած են
իրենց գործերը, կ'անցնին 800 ը : Յոյն եւ Լատին մատենագիրք, որք
յիշատակութիւն կ'ընեն զՀայկականաց՝ մեծ կամ փոքր, աւելի են
քան զ500 : Ժամանակագրաց (chroniqueur) խումբը կը ճոխանայ
300ի մօտ թուով : Դրամագիտականին վերաբերեալ հեղինակութիւնք,
(միշտ կ'ենթադրեմք հայկականաց) կ'անցնին 150 ը : Պատմական կամ
քաղաքական թղթակցութիւնք կամ հրովարտակք, եւն, աւելի են քան
զ 300 : Սոցա կարգին մէջ Պապականքն լոկ առանձինն, որ մեր քա-
ղաքական եւ կրօնական պատմութեան համար կարեւոր ուսումնասիրու-
թեան ընդարձակ նիւթ կը մատակարարեն, զորս եւ ժամանակագրական
կարգի վրայ առած եմք, կ'անցնին 600 ը : Սոցա ամենուն եւ այդպիս
եաց յիշատակութիւնք եղած են ցուցնելով թէ ո՛ւր պահուած եւ կամ
ո՛ր մատենից մէջ հրատարակուած կը գտնուին նոքա իւրաքանչիւր :
Վերջապէս, յարաբերականք, յորոց հաւաքուած են հայկական նիւթք
կամ յօդուածք, կ'անցնին քան զ 1000 թիւը, — բայց այս թուոյն
մէջ չեն օրական լրագրութիւնք, որք մանաւանդ վերջին տարիներս
ազգային առօրեայ զիպաց յիշատակութիւններ ըրած են : զայդ մեր
նպատակէն դուրս համարած եմք, այլ ի նոցանէ ջանք եղած է առնուլ
միայն զայնպիսիս, որ նշանաւոր մատենագրի մը գործ է եւ կամ հմտա-
կան արժէք սնեցող յօդուած մը կը ներկայացունէ, — Գալով մասնա-
ւոր գործոց, այնպիսեաց կ'ըսեմք, որ պատահաբար Հայկականաց վե-
րաբերեալ յիշատակութիւն կամ անկարկութիւն կ'ընեն, ինչպէս, ի
Ս. Գիրս միայն 50էն աւելի տեղիք ցոյց տրուած են : Կիկերոնի գոր-
ծերէն՝ աւելի քան զ 40 : Բողանդեանց վաթսուն եւ աւելի մեծահա-
տոր գործէն՝ անդր քան զ 150 տեղիք : Մասնական հեղինակներէն,
Դիւլորիէի զհայկականաց ճառող գործերը, 50 էն աւելի գտնուած են,
Վ. Լանգլուայի, նոյնչափ գրեթէ, եւ աւելի, եւն, եւն, : Զը մոռնամք
ըսել որ այդ հաւաքմանս մէջ զանց առնուած չեն յիշատակուելու նաեւ
նախ - հայկական քեւեռագիր արձանագրութեանց վերաբերեալ գործեր :
Վերջապէս, հարեւանցի հաշուով մը այս մեր հաւաքման մէջ նշա-
նակուած տունք՝ կ'անցնին 25000 ը :

Արդ կը հետաքրքրուին անշուշտ բանասէրք թէ ի՞նչ ոճով եւ
գրութեամբ եւ ձեւով մարմնացուցած եմք զայս ընդարձակ աշխատու-

թիւնը : Առ այս չէինք կրնար լաւագոյն եւ գործնականագոյն եղանակաւ պատասխանել, բայց անտի սկսանելով մասն առ մասն հատուածներ հրատարակել իբր «նմոյշ», Բանասէրի միջոցաւ, որ սիրով յանձնառու եղաւ զիւր էջերը մեր տրամադրութեան ներքոյ դնել, նոյն իսկ ներկայ պրակէս : Այսպիսի հրատարակութեան արդէն յորդորուեցանք նաեւ մեր այն ազգային բանասէր եւ բարեսէր անձինքներէ, որ գործոյն ամբողջութիւնը միանգամայն աչօք տեսած եղան : Ընտրանաւ աստի անտի քաղուած չուգեցինք ընել, այլ նոյն իսկ գլխէն սկսիլ, որ ոչ նուազ ապացոյց է որ գործոյն գլխաւոր ամբողջութիւնը յօրինուած է, սակայն եւ այնպէս հարկ կը համարիմք ծանուցանել որ զիւր ամբողջութիւնը, նոյն իսկ այս մասանց մէջ, լիովին չներկայանար : Ղի կան տակաւին ինչ ինչ քննելիք, ճշդելիք կամ հաւաքելիք, (որոց կարգէն են արաբական մատենագրութիւնք) զորս զանց պիտի ընեմք նշանակելէ առ այժմ : Բայց երբ հարկ լինի, հեշտ է վայնա լրացունել, զի նշանակուած են արդէն աղբիւրք, եւ կատարուելիքը նիւթական աշխատութեան գործ է : — Զայս նախափորձ հրատարակութիւնն ընելով հանդերձ, հարկ է քանի մը նախազիտելիս եւս եւ կարեւոր տեսութիւնս հաղորդել մեր բանասիրաց գործոյն գործադրութեան եղանակին նկատմամբ :

Ա. եւ գլխաւոր մեր ծանուցանելիքն այն է որ յընդհանուրս աշխատութեան լեզուն գաղղիերէն պիտի լինի, որպէս զի մասշնչի ըլլայ նաեւ եւրոպացի գիտնոց, համարելով որ նաեւ Հայագրի բանասէրք ընդհանրապէս տեղեակ կ'ըլլան նոյն լեզուին : Բայց ներկայ նախափորձ հրատարակման համար հայերէնախօս ըլլալ ի գէպ համարեցանք :

Բ. Այսպիսի մատենախօսական ցուցակք սովորաբար կամ ըստ առանց հեղինակաց յօրինուած կ'ըլլան այբբենական կարգաւ, եւ կամ ըստ նիւթոց : Միանսարեան զիւր աշխատութիւնը ըստ վերջնոյն կատարած է, եւ Զարբհանայեան՝ ըստ առաջնոյն : Ընդարձակագոյն մատենացանկի մը համար, ինչպիսի է մերս, հարկաւոր են թէ մին եւ թէ միւսն : Բայց զիւրագործածելի ընծայելու համար, խորհած եմք այդ երկու գրութիւնները ի մի խառնել, վերապահելով զայն մեր վերջնական հրատարակութեան : առ այժմ կը գործածեմք զայն միայն այն յօդուածոց եւ մատենից համար որ անանուն են, եւ ծանուցեալ մակագիր մը չունին :

Գ. Այս մեր աշխատութեան կարգադրութեան դժուարութիւն տուող պարագաներէն մին՝ իւր բազմալեզու ըլլալն է, ոչ միայն հեղինակաց անուանց նկատմամբ, այլ եւ խորագրաց : Աւելի գործնական դիւրութեան հետեւելով, քան թէ գիտնական խոտապահանջութեան, ստիպուած եմք երկու դասի բաժնել լեզուները : անոնք որ ընդհանրապէս ծանօթ կը համարուին սովորական գիտնոց, ինչպէս լատիներէն,

խտայ, գաղղ, անգլ, գերման, սպան, եւն, եւ անոնք որ չեն հանրածանօթ, որոց նաեւ տառերն այլազան են եւ այլաձեւ, ինչպէս յունարէնն, ռուսերէն, արեւելեան լեզուք, եւն. : Առաջին դասուն հեղինակաց անուններն եւ խորագրերն անփոփոխ պահած եմք. իսկ վերջնոց համար ըստ պարագայից զանազան եղանակ կը գործածեմք : Յոյն եւ լատին դասական մատենագրաց անուանքը ըստ գաղղիակոսնին կոչած եմք զ. օ. Homère, Virgile, — նոյնպէս ըրած եմք նաեւ հայ, ասորի, եւ այլ — արեւելեայց քրիստոնէական անուանց համար. զ. օ. Grégoire, Jacques, Moïse; Léonce եւ ոչ Ghévond, Lazare եւ ոչ Ghazar, եւն. : — Գալով խորագրաց, յունականաց համար լատին, երբեմն նաեւ գաղղիերէն թարգմանութիւնները դնել բնական համարած եմք, ինչպէս սովորաբար ծանօթացած է գիտնոց : Նոյնպէս ըրած եմք նաեւ միւս արեւելեան լեզուաց համար ալ ընդհանրապէս : Արաբական մատենագրութեան համար, որ քան զայլ արեւելեայս ճշտագոյնն է հայկականօք, եւ աւելի է անոնց եւրոպական թարգմանութիւնները, ընդհանրապէս այդ թարգմանութիւններով, եթէ կան, շատացած եմք, հանդերձ իրենց խորագրերովն, եւ բանասիրաց թողած, որ իրենց մասնաւոր հետազոտութեանց համար, ի հարկին անոնց բնագրաց դիմեն : առ որ շատ յարմարապէս կրնան ծառայել մասնական Մատենացանկը Արեւելեան մատենից, մեր ճիւղէն դուրս ըլլալով այդ մանրամասնութեանց իջնել :

Դ. Այն գործերը որ զուտ յատուկ Հայկականք են, այդպիսեաց ամեն տպագրութիւնները եւ թարգմանութիւնները ըստ կարելւոյն լիովին ներկայացուցնել ջանացած եմք : իսկ անոնք որ երկրորդաբար երրորդաբար կը վերաբերին Հայկականաց, նոցա միայն կարեւոր տպագրութիւնքը : Ի սոսա Յոյն եւ լատին մատենագրաց, ինչպէս նաեւ Ս. Հարց եւ նմանեաց համար, որ բազմաթիւ տպագրութիւններ ունին, ընդհանրապէս անոնց ծանօթ ընդարձակ Հաւաքածոյքը (Collection կամ Bibliothèque եւն. կոչուած) կը նշանակեմք, այնպիսիք, որ առ երի թարգմանութիւն մը ունին ծանօթագոյն լեզուաւ, ինչպէս է Յոյն եւ լատին Հարց համար Migne, եւ արտաքին մատենագրաց համար Didot, Panckoucke, Nisard, եւ Բիւզանդական յոյն պատմագրաց համար՝ Bonnի հաւաքածոյքը, եւն. — յանձնարարելով միշտ՝ բանասիրաց, որ մեր այս ընտրութեան հետ չըկապուին, զի յաճախ եւս մասնաւոր պարագայից ընտրելագոյն տպագրութիւնք եղած են, թէ բնագրաց եւ թէ թարգմանութեանն նկատմամբ, մանրամասնութիւնք՝ որոց մէջ մտնել կարող եւ դած չեմք ամեն անգամ, մեր գլխաւոր գործն համարելով՝ միայն Հայկականաց գոյութիւնը նշանակել եթէ կայ ուրեք, — իսկ դալով անոնց խորագրաց, կը հետեւիմք այդ վերոյիշեալ հաւաքածոյից :

Ե. Ռուսական մատենանք, որ բնական թիւ կը կազմեն մեր այս հաւաքմանս մէջ, ստիպուած եմք անոնց բնիկ ռուսերէն կամ տառադար-

ձուլած խորագրէն զատ նաեւ գաղղիներէն (ի ներկայ հրատարակութեանս՝ հայերէն) թարգմանութիւնն ալ առերի կցել, ի դիւրութիւն նոցա որ ծանօթ չեն լեզուին: Պարբերականաց մէջ հրատարակեալ յօդուածոց համար բաւական համարած եմք լոկ թարգմանութեամբ գոհանալ: Այդ ուսականաց մեծ մասին աղբիւր եղած է մեզ Միանսարեան, ինչպէս նաեւ նոր հրատարակուածն Մէժով: Առաջնոյն հայերէն թարգմանութեան համար իրենց աջակցութիւնը ազնուաբար մեզ մատուցին Տեաք Գ. եւ Կ. Տէր-Մկրտչեան, երբ ի Պարիզ կը գտնուէին ամօք առաջ:

Զ. Մեր ցանկին հեղինակաց անուանց կարգին մէջ անցած են նաեւ այն գրութիւնք, որոց թէեւ նիւթն ոչ հայկական, այլ հեղինակ քն հայազգի են:

Է. Միոյ մատենագրի՝ բազմաթիւ գործերը ընդհանրապէս իրենց հրատարակութեան թուականին կարգաւ դասաւորուած են, որով իւրաքանչիւր հեղինակին գործունէութեան եւ գաղափարաց ընթացքը կը յայտնուի:

Ը. Կայ դատ մը մատենից բազմաթիւ, ինչպէս Կենսագրականի, Պատմական կամ Աշխարհագրական Բառգիրքի, Հանրագիտակ Բառգիրքի, Մեկնութիւնի Ս. Գրոց, եւ այսպիսիք, յորս բազում հայկական տեղեկութիւնք կը գտնուին ցրիւ: սոքա շատ անգամ իրերաց ընդօրինակութիւնք ըլլալով, մեք ի նոցանէ կարեւորները եւ հեղինակաւորները միայն յիշել կը բաւականանամք, իւրաքանչիւր յօդուածները իրենց հեղինակաց անուան ներքեւ դրուելով:

Թ. Այն գործերը, զորս անձամբ քննած եմք, աստղանիշ մը կը կրեն. — իսկ նշանը կը ցուցնէ հայկականաց վերաբերեալ հատուածները որ նշանակեալ մատենին մէջ կը գտնուին:

Հուսկ բանիցս, մեր այս աշխատասիրութեան սկիզբն դնելով նախափորձ հրատարակութեամբ ի Բաղնաշէրիս, երկու գլխաւոր դիտաւորութիւն ունիմք: Նախ՝ լսելու համար աղագային բանասիրաց լուրջ տեսութիւնք եւ խորհրդածութիւն, եւ միանգամայն դատաստան, գլխաւորապէս իրեն թերութեանց մասին, որպէս զի կանխաւ օրհնած ուղղել զայնս եւ լրացունել, որով աւելի եւս մերձեցած կ'ըլլայ իւր նպատակին, որ է աղբիւր եւ գործի ըլլալ Հայկական բանասիրութեան ձեռքը արտաքին հմտութեանց մասին: Յայտ մասին սիրայօժար կ'ընդունիմք եթէ ոք այսպիսի հաւաքունն ունի, եւ չհասնիր մերոյս ընդարձակութեան, հաճի մեզ զայն հաղորդել: Երկրորդ՝ ծանօթացունել ազգայնոց այսպիսի աշխատութեան մը գոյութիւնը, որ եթէ հնար է կամ արժանի, միջոց հայթայթուի իրեն հրատարակութեանը, առ որ կը հրաւիրեմք ոչ միայն բանասիրաց ուսումնասէր եռանդը, որ ձեռնտու ըլլան այդմ իրենց բարոյական աջակցութեամբ եւ ազդեցութեամբ, այլ եւ բարեսէր կարող անձանց առատաձեռնութիւնը, — յիշեցունելով միանգամայն որ աշխատաւորին կենաց արեւն մերձ է ի մայր խոնարհելու, որոյ վերջին վե-

րահակողութեան դեռ կարօտ է գործն . զի բազում անգամ այդպիսի երկասիրութիւնք , հանդերձ իրենց քառորդդարեան երկունքը երկնելու , իրենց աշխատաւորին հետ ի միասին կը թաղուին եւ կ'անհետանան :

Յունուար , 1900 • Պարիզ

ՍՈՒՔ Վ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ

15 Rue des Halles

Bois-Colombes (Seine), France.